

УДК 069:7(477.63) + 7.036.45(477)

Цитування:

Несмачний С. М. Міфологічні й релігійні засади символістського живопису Михайла Сапожнікова. *Мистецтвознавчі записки* : зб. наук. пр. 2023. Вип. 44. С. 75–81.

Nesmachnyi S. (2023). Mythological and Religious Basis of Mykhailo Sapozhnykov's Symbolic Painting. *Mystetstvoznavchi zapysky: zb. nauk. pr.*, 44, 75–81 [in Ukrainian].

Несмачний Сергій Миколайович,
аспірант Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв,
заступник директора з наукової роботи
Комунального закладу культури «Дніпровський
художній музей» Дніпровської міської ради
<https://orcid.org/0000-0002-8497-7059>
sergey.nesmachniy@gmail.com

МІФОЛОГІЧНІ Й РЕЛІГІЙНІ ЗАСАДИ СИМВОЛІСТСЬКОГО ЖИВОПИСУ МИХАЙЛА САПОЖНИКОВА

Мета статті полягає в аналізі й систематизації образної будови творів двох серій символістського живопису Михайла Сапожнікова крізь призму слов'янської та античної міфології, християнської релігії. **Методологія** наукової розвідки базується на використанні системного підходу в поєднанні загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, таких як аналітичний, формально-стилістичний, систематизації та узагальнення. Застосування зазначених методів і підходів сприяло ґрунтовному опрацюванню визначеної проблематики й надало змогу сформулювати аргументовані висновки. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному підході до розгляду й узагальнення низки питань щодо впливу слов'янської та античної міфології, християнської релігії на естетику й образний лад символістського живопису М. І. Сапожнікова. Зазначену проблематику розглянуто вперше. **Висновки.** Творчість Михайла Сапожнікова (1871–1937), як послідовного художника-символіста, займає особливе місце в історії українського образотворчого мистецтва. Представлена в дослідженні низка творів художника засвідчила його безумовний інтерес до античної та слов'янської міфології, а також християнської релігії, що разом є характерним лейтмотивом картин двох символістських серій. Зацікавлення митця міфологією віддзеркалено в представлених образах, у назвах творів, у пантеїстичному настрої більшості символістських картин. Анімїзм — обов'язковий елемент естетики символістського живопису М. І. Сапожнікова. За результатами наукової розвідки виокремлено два різновиди постатей за їх функцією та статусом: персоніфікації сил природи, у яких стихії, сама земна матерія постають в антропоморфних і зооморфних формах, а також постаті народної демонології, серед яких виокремлюється постать Пана — ключового персонажа символістських картин митця. За підсумками дослідження виявлено, що 18 символістських картин як своєрідний епіграф мають підібрані автором тематичні цитати з Біблії, які сам художник називав «ключами».

Ключові слова: Михайло Сапожніков, символізм, живопис, міфологія, пантеїзм, перша чверть ХХ століття, Дніпровський художній музей.

Nesmachnyi Sergii, Postgraduate Student at Department of Art Study Expertise, National Academy of Culture and Arts Management, Deputy Director of Research at Dnipro Art Museum

Mythological and Religious Basis of Mykhailo Sapozhnykov's Symbolic Painting

The purpose of the article is to analyse and systematise the figurative structure of artworks from two series of symbolist paintings by Mykhailo Sapozhnykov in the light of Slavic and ancient mythology, Christian religion. **The methodology** of scientific research is based on use of systematic approach in combination of general scientific and special methods of cognition, such as analytical, formal-stylistic, systematisation, and generalisation. The application of these methods and approaches contributed to the thorough processing of the identified issues and made it possible to formulate reasoned conclusions. The scientific **novelty** of research consists in a comprehensive approach of consideration and synthesis on range of issues regarding the influence of Slavic and ancient mythology, the Christian religion on aesthetics and figurative style symbolist painting of M. I. Sapozhnykov. This issue was considered for the first time. **Conclusions.** The artwork of Mykhailo Sapozhnykov (1871–1937), as a consistent symbolist artist, occupies a special place in the history of Ukrainian fine art. Range of the artist's works presented in the research proved his ultimate interest in ancient and Slavic mythology, as well as the Christian religion, which together become a specific keynote of the paintings from two symbolist series. The artist's interest in mythology is reflected in the presented images, in the titles of artworks, and in pantheistic mood of most symbolist paintings. Animism is an obligatory element of the symbolist painting's aesthetics by M. Sapozhnykov. According to the results of scientific research, two types of figures are allocated according to their function and status: personifications of natural forces, where elements and

earthly matter itself, appear in anthropomorphic and zoomorphic forms and figures of folk demonology, among which the figure of Pan stands out – the key character of the artist's symbolist paintings. Following the results of research, it was found that 18 symbolist paintings have thematic quotations from the Bible selected by the author as a kind of epigraph, what are artist by himself called "keys".

Keywords: *Mykhailo Sapozhnykov, symbolism, painting, mythology, pantheism, the first quarter of 20th century, Dnipro Art Museum.*

Актуальність теми дослідження. Символістський живопис Михайла Сапожнікова (1871–1937) займає особливе місце в історії розвитку українського мистецтва першої чверті ХХ століття. Творчий доробок митця мало відомий широкому загалу. Але варто зазначити, що ім'я майстра поступово входить в обіг української мистецтвознавчої науки. Зауважимо, що систематизація й особливості образного ладу символістських творів митця крізь призму слов'янської, античної міфології та християнської релігії досі не потрапляла у фокус дослідницької уваги. Відповідна наукова розвідка є актуальною як задля аналізу деяких аспектів феномену творчості М. І. Сапожнікова, так і в контексті розуміння процесів становлення символізму як напрямку в українському образотворчому мистецтві.

Аналіз досліджень і публікацій. За підсумками опрацювання історіографії щодо заявленої проблематики зазначимо, що питання життєвого шляху й мистецького доробку художника Михайла Сапожнікова вивчала обмежена кількість дослідників. Лише на початку 2000-х років його ім'я поступово входить в науковий обіг. Окремі аспекти символістського живопису художника в наукових і науково-популярних публікаціях висвітлювали В. В. Рубан [5, 609], Л. Д. Соколюк [9, 62], О. М. Світлична [7].

Зацікавлення проблематикою впливу релігійних поглядів Михайла Сапожнікова на естетику його символістського живопису знаходить певне системне відображення в працях В. В. Кулічихіна, який протягом багатьох років збирав інформацію про життя і творчість художника. Найгрунтовнішою працею дослідника є образотворче видання «Світ символів Михайла Сапожнікова», у якому в науково-популярній формі означені ключові факти біографії і презентовано каталог вибраних робіт митця [2]. Проте навіть у такій солідній праці не проведено системної роботи щодо комплексного опрацювання означеної проблематики.

Розгляд наявних публікацій засвідчує відсутність системного дослідження проблеми впливу міфологічних та релігійних

ремінісценцій на естетику й образний лад символістських творів М. І. Сапожнікова. Відповідна тематика висвітлена фрагментарно й вимагає подальшого розроблення.

Мета статті полягає в систематизації образного ладу символістського живопису М. І. Сапожнікова крізь призму слов'янської та античної міфології, християнської релігії.

Виклад основного матеріалу. Творчість Михайла Сапожнікова (1871–1937), зважаючи на його унікальність як послідовного символіста, посідає особливе місце в історії українського образотворчого мистецтва 1910-х — 1920-х років. Водночас, на жаль, прізвище майстра і його доробок майже не відомі за межами нечисленного кола знавців.

Михайло Сапожніков не вів щоденника, не залишив мемуарів. До наших часів зберіглася тільки одна програмна стаття художника — «Про символічну творчість у мистецтві» [6]. Саме з ідеями й естетикою символізму — важливою філософською і мистецькою складовою світової та української культури кінця ХІХ — початку ХХ століття — пов'язана визначна частина творчого доробку художника.

Більша частина життя митця пов'язана з Україною, з містом Катеринославом (сучасна назва — Дніпро). Народився ж Михайло Сапожніков 27 вересня 1871 року в Саратові. Одразу після закінчення фахового мистецького закладу в 1895 році він отримав призначення до міста Павлограда (сучасна Дніпропетровська область). Тут розпочався відлік творчої і педагогічної діяльності художника.

1908 року Михайло Сапожніков переїхав до Катеринослава, де жив і працював до 1937 року. Художник одразу включився в бурхливе культурне життя губерньського міста. Займався просвітницькою і педагогічною діяльністю, постійно брав участь як експонент у місцевих художніх виставках, як член художньої комісії Катеринославського наукового товариства викладав на художніх курсах, започаткованих художньою комісією, виступав одним з ініціаторів створення й відкриття художнього музею навесні 1914 року. Наразі саме Дніпровський художній

музей володіє найбільшою (272 твори живопису й графіки) з відомих колекцій робіт Михайла Сапожникова.

Музейна колекція робіт художника дає доволі цілісне уявлення про його мистецькі уподобання й пошуки, адже за часом збірка охоплює більш ніж чотири десятиліття творчого шляху маляра (1890-ті — 1930-ті рр.). Особливий інтерес викликають роботи символістського спрямування й відповідний допоміжний матеріал (постановки, етюди, ескізи). Роботи, об'єднані у дві серії по 12 картин, значно відрізняються за художньою мовою. Хоч символістський напрям в образотворчому мистецтві не слід обмежувати певним мистецьким стилем, усе ж таки варто зазначити, що роботи двох серій стилістично тяжіють до мистецтва модерну.

Досліджуючи творчий доробок художника в царині символістського живопису, бачимо Михайла Сапожникова як митця, який перебував у постійному пошуку. Суб'єктивно перетлумачуючи зримі натурні форми, він пропонує в окремих символістських творах доволі різні художні рішення. Те ж, що споріднює символістські картини майстра, слід шукати в площині не стилістичній, а радше ідейній та естетичній.

Своєрідними лейтмотивами символістського живопису М. І. Сапожникова є безсумнівний інтерес до античної та слов'янської міфології, а також християнської релігії.

Зацікавлення міфологією, зокрема греко-римською, Михайла Сапожников не здається випадковим, адже для європейського мистецтва антична міфологія протягом століть залишалася чинною культурологічною нормою, або навіть певним еталоном [8, 8]. Сюжети, мотиви, герої численних міфів давніх

еллінів мали величезний вплив на світову культуру як минулого, так і сучасності, що відбився, зокрема, і в українському образотворчому мистецтві. Інтерес Михайла Сапожникова до міфології, передусім античної та слов'янської, виявляється і у створених образах, і в назвах картин, і в помітному пантеїстичному дусі багатьох його символістських творів.

Досліджуючи світ символістського живопису Михайла Сапожникова крізь призму міфології, за статусом і функційною семантикою постатей можна простежити й виокремити два вектори: 1) персоніфікації сил природи, стихій; 2) персонажі народної демонології.

Найкращі взірці символістської творчості художника сповнені духом обоженної, натхненної природи, таким характерним для світогляду як давніх слов'ян, так і давніх греків. Стихії, сама земна матерія начебто «оживають» у творах митця, матеріалізуючись в антропоморфних і зооморфних формах.

Характерними зразками, які демонструють цю пантеїстичну світоглядну концепцію М. І. Сапожникова, є роботи «Хвиля» (полотно, клейові фарби, 56×207 см) та «У затоці» (полотно, клейові фарби, 104×177 см), включені до першої символістської серії (рис. 1). Морський вал у картині «Хвиля» трансформується в грізного старця, що «накочується» на скелясте узбережжя, перетворене на жіночу фігуру, поки спить її пес-охоронець — гірський масив заднього плану. На картині ж «У затоці» вечірнє місто обертається на тулуб казкового плазуна, а дерева трансформуються у фігури-силуети, начебто задрапіровані в чернецькі балахони.

Рис. 1. М. І. Сапожников. «Хвиля». До 1917 р.
Полотно, клейові фарби, 56×207 см.
Збірка Дніпровського художнього музею

Анімізм у його найширшому розумінні — неодмінний елемент естетики символістського живопису Сапожникова. Кордони між живою і неживою природою в роботах художника стираються. Повітря, земля, вода — усе сповнене дива для митця, докільля в його картинах живе, діє, говорить. У роботах другої серії символістських творів

— «*Вихор*» (полотно, клейові фарби, 134×129 см) і «*Тривога*» (полотно, клейові фарби, 133×129 см), в антропоморфних персоніфікаціях грози й вихору майстер начебто візуалізує ту дивну силу, якою, на переконання стародавнього слов'янина-язичника, був наповнений всесвіт [1, 17] (рис. 2).

Рис. 2. М. І. Сапожников. «Вихор». До 1926 р.
Полотно, клейові фарби, 134×129 см.
Збірка Дніпровського художнього музею

Окрім абстрактних персоніфікацій явищ природи, центральними героями символістських картин маляра виступають міфологічні персонажі, постаті яких подекуди можна досить впевнено ідентифікувати. Перш за все виокремимо персонажів нижчої слов'янської міфології — це демонічні постаті, лісові та водяні духи. Поміж образів такого плану наскрізним персонажем є постать Пана, який є лейтмотивом символістських серій майстра.

Сучасники Михайла Сапожникова, наприклад художники О. Кульчицька, М. Врубель, М. Реріх, також розв'язували завдання створення подібного персонажа [4, 301–317], пропонуючи різноманітні втілення

одного з найвідоміших образів народної слов'янської міфології — лісовика.

У творах символістських серій Михайла Сапожникова натрапляємо на цю постать тричі. До творів першого циклу належить картина «*Пан*» (полотно, клейові фарби, 98×96 см), виконана лаконічною художньою мовою з виразною «графічною» лінією і стриманим локальним кольором холоднувато-синьої гами — вони притаманні більшості творів цієї серії (рис. 3). До творів другого циклу включено дві роботи пасторального плану — «*Народження пана*» (полотно, клейові фарби, 66×97 см) і «*Пісня соїлки*» (полотно, клейові фарби, 100×188 см), написані в більш реалістичному ключі, з активним цитуванням здобутого натурного плерного матеріалу (рис. 4).

Рис. 3. М. І. Сапожников. «Пан». До 1917 р.
Полотно, клейові фарби, 98×96 см.
Збірка Дніпровського художнього музею

Видається, що саме в образі цього персонажа Михайло Сапожников вирішує для себе одне з головних естетичних питань образотворчого мистецтва часів модерну — гармонії людини й довкілля, природи. Не аналізуючи детально кожну з названих робіт, відзначимо важливі спільні риси представленого образу. У ньому наявні зовнішні атрибути, властиві як фольклорним уявленням про язичницького лісовика [1, 109], так і про античне божество Пана [8, 201–202]. Дух лісу художник матеріалізував у чоловічій фігурі кремезної статури з пишною бородою. Нагота образу сприймається як органічна деталь навколишнього пасторального середовища. На «містичний» генезис зображеної постаті вказують тільки маленькі специфічні рижки, а також беззмінний атрибут античного божества — сопілка, чарівні звуки якої заворожують жителів казкового лісу.

Образ Пана — стрижневого персонажа двох символістських серій митця — не є повтором якогось знаного прототипу в царині образотворчого мистецтва або ілюстрацією конкретного літературного твору — це результат ретельного опрацювання, творчого перетлумачення й авторської

інтерпретації народнопоетичного матеріалу язичницького слов'янського та класичного античного епосів. Створений образ є показовим прикладом того, як, звертаючись до міфології та переосмислюючи архетипні образи в межах однієї символістської композиції чи навіть одного конкретного образу, художник об'єднує міфологеми, залучені з різних культурних та історичних контекстів.

Передбачаючи те, що його ідеї непросто буде зрозуміти відповідно саме до авторського задуму, і намагаючись усе ж таки надати конкретні інтенції своїм символічним творам, Михайло Сапожников, окрім оригінальної назви й певного запланованого експозиційного місця (бо картини в серії мають визначений порядковий номер), підбирає до творів відповідні цитати з Біблії. Такі «коментарі» зі Святого Письма, які сам автор називав «ключами» [3, 48], мають 18 з 24 картин символістських серій. До картини «У затоці» такою анотацією слугує рядок Старого Заповіту з Книги пророка Єремії (26:6): «...а місто це дам на прокляття для всіх народів землі». Такий епіграф не лише налаштував на певний настрій і демонстрував відповідне

авторське ставлення до відтвореного образу, а й надавав людині того часу, що зазвичай була

добре знайома з біблійними текстами, певний асоціативний ряд.

Рис. 4. М. І. Сапожников. «Пісня соїлки». До 1926 р.¹
Полотно, клейові фарби, 100,5×188,5 см.
Збірка Дніпровського художнього музею

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше розглянуто проблематику впливу слов'янської та античної міфології, християнської релігії на формування естетики й образного ладу символістського живопису Михайла Сапожникова.

Висновки. Творчий доробок маляра Михайла Сапожникова, як послідовного художника-символіста, займає виняткову позицію в історії українського образотворчого мистецтва.

Рефреном образної будови символістського живопису митця є інтерес до класичної елліністичної та язичницької слов'янської міфології, що відбивається і в представлених постатях, і в назвах окремих творів, і у відчутному пантеїстичному настрої багатьох символістських робіт. Стихії, сама земна матерія начебто «оживають» у творах митця, упредметнюючись в антропоморфних і зооморфних постатях. Рубіж поміж живою і неживою природою в роботах художника зникає.

Анімізм — незмінний елемент естетики символістського живопису Сапожникова, а пантеїзм — його ключова філософська характеристика.

За підсумками наукової розвідки означено центрального персонажа

символістських творів художника — постать Пана. Цей образ — показовий приклад ґрунтовного переосмислення й інтерпретації митцем міфології стародавніх слов'ян і класичного греко-римського епосу.

У процесі наукової розвідки виявлено, що 18 робіт мають підібрані автором тематичні цитати з Біблії, які сам художник визначав як певні «ключі» до своїх символістських творів.

Примітки

¹ Відповідно до рішення Фондово-закупівельної комісії Дніпровського художнього музею (Протокол № 2 від 02 листопада 2023 року) внесені зміни до музейної атрибуції двох символістських серій картин Михайла Сапожникова, а саме:

- В датуванні першої серії символістських картин Михайла Сапожникова, вважаючи датування, раніше занесене до фондово-облікової документації – 1906–1916 рр., не аргументованим належно, вказати: «створені до 1917 р.»;

- В датуванні другої серії символістських картин Михайла Сапожникова, вважаючи датування, раніше занесене до фондово-облікової документації – 1918–1924 рр., не аргументованим належно, вказати: «створені до 1926 р.».

Література

References

1. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів : Інститут народознавства Національної академії наук України, 2000. 263 с.
2. Куличихин В. В. Мир символів Михайла Сапожнікова. Дніпро : Литограф, 2018. 176 с.
3. Матеріали доповіді Шило С. І. від 21.12.1971 «М. І. Сапожніков (1871–1937)». *Архів Дніпровського художнього музею*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 90 акр.
4. Порожнякова Н. Образы низшей славянской мифологии в изобразительном искусстве конца XIX – начала XX вв. (На примере произведений В. Васнецова, М. Врубеля, Н. Рериха, Е. Кульчицкой). *Сучасне мистецтво : наук. збірник*. 2007. Вип. 4. С. 309–323.
5. Рубан В. Вплив символізму та модерну. *Історія українського мистецтва*. У 5 т. / НАН України ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2006. Т. 4: Мистецтво XIX століття. С. 600–611.
6. Сапожніков М. И. О символическом творчестве в искусстве. *Аргonautы : журнал искусств*. Екатеринбург, 1918. №1. С. 23–24.
7. Світлична О. М. Символічна творчість Михайла Сапожнікова. *Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтв*. Харків, 2008. № 12. С. 129–137.
8. Словник античної мітології / уряд. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. 312 с.
9. Соколюк Л. Мистецтво 1900-х – першої половини 1930-х років. Живопис. *Історія українського мистецтва*: У 5 т. / НАН України ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2007. Т. 5: Мистецтво XX століття. С. 64–111.

1. Hnatiuk, V. (2000). Essay on Ukrainian mythology. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Kulichykhin, V. V. (2017). The world of symbols of Mykhailo Sapozhnykov. Dnipro: Litohrad [in Russian].
3. Materials of the report of S. I. Shylo “M. I. Sapozhnykov (1871 – 1937)” (1971, December 21). Archive of the Dnipro Art Museum. F. 1, Ser. 1, Unit 1, 91 fols [in Russian].
4. Porozhniakova, N. (2007) Images of lower Slavic mythology in the visual arts of the late 19th and early 20th centuries. *Contemporary art*, 4, 309–323 [in Ukrainian].
5. Ruban, V. (2006). The influence of symbolism and modernism. *History of Ukrainian art*, 4, 600–611 [in Ukrainian].
6. Sapozhnykov M. (1918). About symbolic creativity in art. *Argonauts*, 1, 23–24 [in Russian].
7. Svitlychna, H. M. (2008). Mykhailo Sapozhnykov’s symbolic creative work. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 8, 68–74 [In Ukrainian].
8. Kozovyk, I. Ya., Ponomariv O. D. (2006). (Eds). The Dictionary of Ancient Mythology. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].
9. Sokoliuk, L. (2007). The art of the 1900s – the first half of the 1930s. *Painting. History of Ukrainian art*, 5, 64–111 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.09.2023
Отримано після доопрацювання 02.11.2023
Прийнято до друку 10.11.2023